YARLIK VE İNAYETNAMELER

HARVARD ÜNİVERSİTESİNDEKİ YARKEND HANLIĞI VE HOCALAR DÖNEMİ'NE AİT BELGELER

FATİH BAKIRCI

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1913
KÜLTÜR SERİSİ: 1048

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-442-3

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Damla Acar

Kapak Baskısı: İmak Ofset

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN ANONİM ŞİRKETİ
Akçaburgaz Mahallesi 137. Sokak No:12 Esenyurt/İstanbul
Sertifika Numarası: 71320 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2023

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Fatih Bakırcı: 2002 yılında Vefa Lisesinden mezun oldu. 2006 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde lisans, 2008 yılında aynı üniversitenin Eski Türk Dili Programında yüksek lisans, 2013 yılında doktora eğitimini tamamladı. 2009-2011 yıllarında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesinde Türk Dili okutmanı olarak görev yaptı. 2011 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalında Arş. Gör., 2014 yılında Yrd. Doç. Dr./Dr. Öğr. üyesi olarak çalıştı. 2017 yılında Doç. Dr. unvanını aldı ve hâlâ aynı üniversitede öğretim üyesi olarak görevine devam etmektedir. Ulusal ve uluslararası indeksli dergilerde ve ansiklopedilerde makaleleri/maddeleri yayımlandı, editörlük yaptı. Uluslararası ve ulusal kongrelerde sunumlar yaptı, akademik kurullarda yer aldı. M. Fuad Köprülü Armağanı için yazdığı "Öleng/(Y)ölen Sözcüğü ve Nevayi ve Babur'da Bir Tür Olarak Öleng" başlıklı makalesi 2016 yılında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası Editörler Kurulu tarafından ödüle layık görüldü. 2021 yılından itibaren dijital platformlarda dinlenebilen "Türkçenin Kadim Metinleri" adlı bir podcast serisi hazırlayıp sundu. Özellikle son dönemlerde Çağatay Türkçesinin Doğu Türkistan bölgesindeki varlık alanı üzerine çalışmalarını yoğunlaştırdı. *Doğu Türklük Sahasında Gül ve Bülbül: Salâhî, Gül ü Bülbül I-II (2015)*, *Ömer Baki Hamse-i Nevayi I: Ferhad ü Şirin (2016)* adlı bilimsel kitapları bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....9

GİRİŞ

Yarkend Hanlığı (1514-1696) ve Hocalar Dönemi'ne (1696-1762)
Kısa Bir Bakış 15
Yazıtlardan Yarlıklara Türk İdari Belgeleri ve Dili Üzerine 17
Çalışmanın Konusu ve Amacı 20
İnceleme Yöntemi 20
İnceleme Korpusu..... 21
Kısaltmalar 23
İşaretler 24

I. BÖLÜM: YARKEND HANLIĞI VE HOCALAR DÖNEMİ'NE AİT BELGELER: SOYURGAL, TARHANLIK VE İNAYETNAME

I.1 Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Resmî Belge Türleri 27
I.1.1 Soyurgal ve Yarkend Hanlığında Soyurgal Yarlıkları..... 27
I.1.2 Tarhanlık ve Yarkend Hanlığında Tarhanlık Yarlıkları 31
I.1.3 İnayetname ve Hocalar Dönemi'nde İnayetmeler 34

II. BÖLÜM: YARKEND HANLIĞI VE HOCALAR DÖNEMİ'NDE VERİLEN BELGELERİN İNŞASI

II.1 Belgelerin Metin Düzeni..... 41
II.1.1 Mukaddime (Giriş protokolü, Introductory protocol) 44
II.1.2 Muhteva (Bağlam, Context)..... 51
II.1.3 Hatime (Kapanış Protokolü, Final protocol or eschatocol)..... 53

III. BÖLÜM: YARKEND HANLIĞI VE HOCALAR DÖNEMİNE AİT BELGELERİN FİLOLOJİK DEĞERLENDİRMESİ

III.1 Belgelerin Dili..... 59

IV. BÖLÜM: YARKEND HANLIĞI VE HOCALAR DÖNEMİ BELGELERİ

Çeviri Yazılı Metin Oluşturulurken İzlenen Yol 71
IV.1 Muhammed Han'ın Tarhanlık Yarlığı (1008/1599) 76
IV.2 Şucauddin Ahmed Han'ın Soyurgal Yarlığı (1018/1609) 83
IV.3 Sultan Mahmud Han'ın Soyurgal Yarlığı (1038/1628) 90
IV.4 Abdullah Han'ın Soyurgal Yarlığı (1050/1640) 98
IV.5 Yolbars Han'ın Soyurgal Yarlığı (1073/1662) 107
IV.6 Muhammed İsmail Han'ın Soyurgal Yarlığı (1088/1677) 115
IV.7 Hace Yakub'un İnayetnamesi (1155/1742) 125

NOTLAR 129

BELGELERİN DİZİNLERİ

Gramatikal Dizin 153
Kişi, Aile/Kabile Adları Dizini 205
Yer Adları Dizini 211
Arapça ve Farsça İbareler Dizini 214
Çekimlik Dizin 215

SONUÇ 229
KAYNAKLAR 233
EKLER 243

ÖN SÖZ

XIII. asırdan itibaren Çingis hareketiyle birlikte Asya tarihinin bünyesinde bulunan bütün Türkistan coğrafyası siyasi, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere çok yönlü bir etki alanı içine girmiştir. Özellikle Çingis Han'ın oğulları arasında paylaşılan topraklardaki güçlü siyasi teşkilatların sona ermesiyle Asya'da artık her biri daha küçük siyasi teşekküller meydana getiren ancak Türk-Moğol devlet geleneğine bağlı hatta literatürde "Yeni Çingisliler" olarak da adlandırılan Türkistan Hanlıkları dönemi başlamıştır. Çingis hareketinin etki alanı içinde kalan bölgelerden olan Doğu Türkistan'daki Yeni Çingisliler ise Yarkend Hanlığıdır.

Günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan coğrafyasında 1514-1696 yılları arasında hüküm süren Yarkend Hanlığı ve onun siyasi tarihi içinde değerlendirilen Hocalar Dönemi (1696-1762) üzerine Türkiye'de sınırlı sayıda akademik çalışmanın bulunduğunu hatırlatarak bu çalışmanın dönem ve bölge açısından önemi haiz birincil kaynaklar üzerinden yapılan bir neşir olduğunu vurgulamak isteriz. Dönemi için bu tür birincil kaynakların yayımlanması dil ve tarih araştırmaları için yararlı olduğu kadar dönemin ve bölgenin idari, mali, iktisadi, hukuki ve sosyal durumu hakkında da bilgi alınabilecek metinlerdir.

Bu çalışma, esas olarak her biri kendi içinde bölümlere ayrılan altı ana bölümden meydana gelmektedir. Bu altı ana bölüm üzerine kurulan çalışma, Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne ait XVI-XVIII. asırlarda yazılmış ve bugün Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi'nde bulunan yarlık ve inayetname türünde toplam yedi tarihî belgeyi içermektedir. Bu koleksiyondaki belgelerin Lund Üniversitesindeki nüshalarına sonradan ulaşılmış ve bu nüshalar da çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu sınırlı sayıda belgenin yer aldığı küçük koleksiyonlardan hareket ederek ortaya konmaya çalışılan prototip bir metotla bu tür metinler üzerinde karşılaştırma yapıp derinleşmek ve böylelikle Doğu Türklüğünün resmî ve hususi yazışma literatürünün bir bütün olarak ileride ele alınabilmesine basamak teşkil etmek esas hedefimizdir.

Bu amaç doğrultusunda anılan koleksiyon çerçevesini aşmadan yedi belgenin incelemesinin esas alındığı çalışmamızın ilk üç bölümünde öncelikle Türk diplomatiği hususunda literatür, terminoloji, içerik, inşa metodu ve filoloji temelli ayrıntılı bir inceleme ve değerlendirme yapılmış ve bu konularla ilgili bazı tekliflerde bulunulmuştur. Dolayısıyla çalışmanın ilk üç bölümü bir

inceleme mahiyetinde olup bu bölümlerde Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne ait belgelerin *türleri*, *inşa metodu* ve *dili* ortaya konulmuştur.

"Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi Belgeleri" adlı bölüm, Yarkend Hanlığının resmî yazışma protokolünü de deşifre eden yedi tarihî belgenin her birinin aynı metotla tanzim edildiği toplam yedi alt bölümde incelenmiştir. Bu her bir tarihî belge için açılan bölümde belgelerin Harvard Üniversitesi ve Lund Üniversitesindeki Arap harfli nüshaları karşılaştırmalı metin çalışması metoduyla ele alınmış; çeviri yazılı metinleri, Türkiye Türkçesine aktarımları ve orijinal tıpkıbasımları verilmiştir. Özellikle Doğu Türk yazı diliyle (Çağatay Türkçesi) yazılmış olan belgeleri Türkiye Türkçesine aktarırken okuyucu ve araştırmacıların metinden daha rahat istifade etmeleri amaçlanmış ve mümkün olduğu kadar orijinal metne sadık kalınmıştır. Ayrıca bu kısımda belgelerin genel tanıtımı ve nüshaların fiziki tavsifi de yapılmıştır.

"Notlar" bölümünde üzerinde çalıştığımız tarihî belgelerde köken ve anlam yönünden dönemin veya alanın birincil kaynaklarında doğrudan tanıklatılamayan veya yazımındaki sorunlardan dolayı tereddütte kalınan izaha muhtaç bazı sözcükler ve terimler hakkında notlama yer almaktadır. Böylelikle bu konuda ileride yapılacak çalışmalara katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

"Belgelerin Dizinleri" adlı ana bölümde "Gramatikal Dizin", "Kişi, Aile/Kabile Adları Dizini", "Yer Adları Dizini", "Arapça ve Farsça İbareler Dizini" ve "Çekimlik Dizin" olmak üzere toplam beş ayrı dizin yer almaktadır. Dizinlerde Mehmet Bozuyla tarafından çalışılan *TürkSözDiz* programı kullanılmıştır. "Gramatikal Dizin"de yedi belgedeki bütün sözcükler ve ekli biçimleri verilirken sözcükler, kazandıkları anlamları ile tespit edilmiş ve sözcüklerin kullanım sıklığı köşeli ayraç [ ] içinde belirtilmiştir. Sözcüklerin kökeni ve asıl biçimleri gösterilirken özellikle Türkçe sözcüklerin tamamının ses yapısı bakımından tarihî gelişimlerini ortaya koyabilmek amacıyla tarihî Türk lehçelerindeki (Eski Türkçe, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Doğu Türkçesi, vb.) şekilleri verilerek tanıklatma ve geleneği devam ettirmedeki yerini belirtme yoluna gidilmiştir. Ayrıca belgelerde yazıldığı dönem itibarıyla yerel unsur özelliği taşıyan sözcüklerin belgelerdeki imlasını yansıtan Arap harfli biçimleri verilmiş ve fonetik hususiyetlerine ilişkin karşılaştırma ve takip yapabilmek adına da çağdaş Türk lehçelerindeki ilgili kaynaklara başvurulmuştur. Fonetik veya semantik değişimlerin bulunduğu alıntı sözcüklerle ilgili de hemen madde başında gerekli izahlar ve kaynaklar belirtilmiştir.

"Kişi, Aile/Kabile Adları Dizini" ve "Yer Adları Dizini"nde bulunan madde başlarında bölge ve sahayla ilgili ileride yapılacak tarihsel ve kültürel bağlamlı adbilim (onomastik) çalışmalarına katkı sağlamak için yer adlarının tamamında, kişi adlarında ise Arapça ve Farsça dışında kalan özel adların belgelerde kaydedilen imlasını akseden Arap harfli biçimleri köşeli ayraç [ ] içinde dizilmiştir. Bu tür tarihî metinlerde en çok zorlanılan konulardan birisi de yer

adlarının okunuş biçimleridir. Bu sorunu olabildiğince aşabilmek ve bizleri doğru okumaya sevk edebilmek adına özellikle yer adlarında bölge için önemli bir kaynak kabul edilen ve ülkemizde Kürşat Yıldırım tarafından hazırlanan *Doğu Türkistan'ın Yer Adları* çalışmasından istifade edilmiş, ilgili madde başında yaylı ayraç içinde kısa açıklamalar referans olarak gösterilmiştir. "Kişi, Aile/Kabile Adları Dizini" ve "Yer Adları Dizini"nde dönem ve sahanın tarihsel sözlüklerinde veya başka birincil kaynaklarında tespit edilemeyen maddeler için belgelerdeki veriler asli kabul edilip gerekli tanımlar bu belgelere göre yapılmıştır.

Ele aldığımız Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne ait belgeler üzerinde ayrıntılı bir dil bilgisi çalışması yapılmamıştır; ancak araştırmacıların belgelerdeki dil malzemesinden daha rahat istifade edebilmeleri adına bütün isim ve fiil çekim kategorileri; kullanım şekilleri ve işlevleri gözetilerek tasnif edilmiş, ilgili bütün örnekler nüsha farklılıkları da dikkate alınarak çalışmanın "Çekimlik Dizin" bölümünde sunulmuştur.

Çalışmanın "Ekler" bölümünde ise üzerinde durduğumuz belgelerin tarihsel kapsamıyla ilgili olan Yarkend Hanlığının hükümdar listesi ve Hocalar Dönemi'nin Karatağlık (Karadağlı) koluna mensup hocaların listesine yer verilmiştir.

Bu çalışmam sırasında bilgi ve tecrübeleriyle başından beri beni yönlendiren kıymetli hocam Prof. Dr. Tanju Seyhan'a ve tüm dünyada yaşanan pandemi koşullarından dolayı fiziki olarak ulaşmakta güçlük çektiğim kitap veya makale gibi bazı gerekli materyallerin dijital kopyalarına hızla ulaşmamı sağlayan öğrencim Selman Çiçek'e teşekkür ederim.

Son olarak bu eserin Türkolojide ayrı bir ihtisas gerektiren geç dönem Doğu Türkçesi araştırmalarına, Türk diplomatik tarihi ve araştırmalarına ve de Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi tarih çalışmalarına katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

İstanbul, 2021
Fatih BAKIRCI

Yarkend Hanlığı (1514-1696) ve Hocalar Dönemi'ne (1696-1762) Kısa Bir Bakış

XIII. asırda Doğu'da Çin ve Türkistan topraklarında başlayıp Avrupa içlerine kadar etkileri görülen ve siyasi, askerî, demografik, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan dünya tarihinin en önemli olayları arasında zikredilen "Çingis hareketi" (Moğol fütuhatı), Kıpçak bozkırlarında (Deşt-i Kıpçak), İran ve Kuzey Çin'de ve özellikle Türkistan coğrafyasında kurulan devletlerin idari sistemini, devlet teşkilatını şekillendiren düzenlemeler meydana getirmiştir. Öyle ki hükümdarların, Çingis Han'ın soyundan gelmesi zorunluluğuyla temellendirilen bu yönetim sisteminin ve beraberinde "Çingis Yasası"nın tatbiki "Türkistan" gibi bazı coğrafyalarda XIX. asra kadar kesintisiz devam etmiştir. Çingis Han'ın (1162-1227) kurduğu "siyasi birlik", ardılları tarafından yönetilen Altın Ordu, İlhanlı, Çağatay, Kubilay (Yüan) topraklarında "hanlık sistemi"ne evrilip tekâmül bulmuş ve XVI. asırdan itibaren Türkistan sahasındaki yeni siyasi oluşumların benimsedikleri yönetim düzeni olmuştur. Bu yönetim sistemlerinin içinde çok güçlü bir şekilde var olan Türk ve Müslüman sosyolojisi, artık Çingis Yasası ile Müslüman dinî zümrenin "şeriatı"nın uzlaşmasını sağlamıştır. Böylelikle literatürde "Yeni Çingisliler" tarihte ise "Türkistan Hanlıkları" diye bilinen çeşitli siyasi oluşumlarla karşılaşılır[1]. Bu siyasi oluşumlar XIX. asra kadar tarih sahnesinde "Deşt-i Kıpçak'ta Kazak Hanlığı, Harezm'de Hive Hanlığı, Maveraünnehr'de Buhara Hanlığı, Fergana'da Hokand Hanlığı ile Doğu Türkistan'da Yarkend Hanlığı ve Hocalar Devleti" (Alpargu 2002: 557-605) gibi farklı coğrafyalarda farklı adlarla kendilerinden söz ettirmişlerdir.

Asya kıtasının tam merkezindeki 1.828.400 km²'lik Doğu Türkistan bölgesinde Yeni Çingislilerin siyasi temsilcilerinden olan Sultan Said Han (1487-1533), Çingis'in ikinci oğlu Çağatay Han'ın soyundan Yunus Han'ın torunudur. Sultan Said Han tarafından Çin'in batıya açılan kapısı olan Çin Türkistanı'nda ve tarihî İpek Yolu güzergahında olan Kâşgar, Yarkend (Yerkent/Yeken),

---

[1] "Çingis hareketi" ve "Yeni Çingisliler"in Türkistan coğrafyasındaki tarihsel gelişimi ve siyasi etkileriyle ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 8, s. 557-605. M. Bilal Çelik, "İşgallerinden Önce Türkistan Hanlıklarında Tarih Yazıcılığı", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*. (3)2, (2014), s. 144-165.

I.1 Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne Ait Resmî Belge Türleri

Türk ve Türk-Moğol devletlerinde siyasi erki elinde bulunduran otoritenin tebaaya verdiği yazılı belgelerin kendi içinde türlere ayrıldığı tarihsel pratiklerden anlaşılmaktadır. Bu tarihsel belgelerin türlere ayrılmasında başta içerik olmak üzere tercih edilen terminolojik ve stilistik kullanımların etkili olduğu söylenebilir. Özellikle günümüz diplomatik biliminde çeşitli ölçütler üzerinden yapılan bu tasnifler, tarihsel belgelerin çeşitli açılardan incelenip değerlendirilebilmesi için gereklidir.

Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne ait Harvard Üniversitesindeki ilgili tarihî dokümanlar da, Türk ve Türk-Moğol devletlerinde olduğu gibi içerik, terminolojik ve stilistik olarak çeşitli türlere ayrılmaktadır. Bu bakımdan da Türk idari yazışma geleneğinin takipçisi olan Yarkend Hanlığında içeriği, veriliş amacı/sebebi ve kapsamı gibi kriterlere göre çeşitleri bulunan yarlıklar ön plana çıkmaktadır.

Yarlık; "hükümet emri, fermanı; emir, emirname, ferman, buyrultu" anlamlarına gelen idari olgunun Türkçede teknik bir terim olarak karşılık bulmuş dilsel göstergesidir (<ET. *yarlıg* <*yar+lıg* ED 966b; <*yar-ˈl-ˈg* TMEN IV, 1848 ve 1849. notlar). *Yarlık* sözcüğünün köken bilgisi ve tarihî Türk lehçelerindeki kullanım alanıyla ilgili şimdiye kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüş, tartışmalı olan bu etimolojik ve semantik izahlar özellikle *yar* "tükürük, salya; yardım; boşluk; ilam, çağrı, duyuru" ismi veya *yar-* "yarmak, kesmek; hüküm vermek" fiiliyle temellendirilmiştir (Nalbant 2013: 327-341). Ancak bizim çalışmamızda sözcüğün köken bilgisi değil kazandığı terim anlamı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan türün, resmî yazışmalardaki yeri üzerinde durulacaktır.

Altın Ordu Hanlığından başlamak üzere müstakil bir yazışma protokolü olarak izi sürülen ve üzerinde çalıştığımız belgelerde de idari ve hukuki yönden teknik bir terim olarak kullanılan *yarlıklar* yazılış amaçlarına göre *soyurgal* ve *tarhanlık* olmak üzere ikiye ayrılır.

I.1.1 Soyurgal ve Yarkend Hanlığında Soyurgal Yarlıkları

Sözcük anlamı "ihsan, lütuf, kerem, hediye, bağış, ödül" olan *soyurgal*ın (<Mo. *soyurḥa-* M-TS II, 1123a) Çince-Türkçe kökenli bir yapıdan türediği görüşü hâkimdir. Doerfer, Clauson ve Ölmez'in sözcüğün etimolojisiyle ilgili görüşleri hemen hemen örtüşmektedir: *tsoyurḳa-* ~ *soyurḳa-* <Çin. *ci* "şefkat,

II.1 Belgelerin Metin Düzeni

Resmî yazışma protokolüne dayalı her belgenin yazıldığı dönem içinde bir "metin" değeri bulunmaktadır. Konuşma ve yazı diline dayalı iletişimin temel birimlerinden olan metinler, dilbilgisel açıdan bitimli hükümlerin biçimsel ve anlamsal bütünlüğü sağlayacak şekilde bir araya gelerek oluşturduğu "cümle"ler topluluğudur. Metinler; yazılış amacı, içeriği ve anlatımına bağlı olarak edebî (sanatsal-kurmaca), tarihî, felsefi ve bilimsel olmak üzere çeşitli türlere ayrılırlar. Bu sınıflandırmada yer alan ve yazıldıkları bölgeye ve/veya döneme göre farklı terimlerle adlandırılan tarih içerikli belgelerin de her biri bir "metin" olarak ele alınmalıdır. Bu doğrultuda ele alınan her metnin de yazdırana/yazana, yazılma amacına, muhatab(lar)ına göre belirlenen yazılma planından müteşekkil bir "düzen"i olduğu ve bunun da asırlar içinde benimsenip uygulanarak ölçünlü bir yapıya kavuştuğu, pratikte ise yazışma geleneğine dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Türk yazı dilinin tarihsel seyri içinde kaleme alınan bazı eserler metinlerin teorik ve pratik hususlarını aydınlatmada birincil kaynaklar arasında yer alır. Özellikle bu kaynaklarda kullanılan terimlerin varlığı, Türk inşasının teorik ve pratik safahatına ilişkin birtakım ipuçları vermektedir. Örneğin inşanın teorisi çerçevesinde değerlendirilebilecek etkilenilen veya benimsenen ekol(ler) ve buna bağlı olarak gelişen teknik, yöntem ve terminoloji alıntıları ve/veya üretimleri gibi konular üzerinde düşünüldüğüne işaret etmektedir. Teorinin pratiğe dönüşmesi, benimsenen ilke ve metotların tatbiki ise bu dönem metinleri sayesinde takip edilmekte ve çözümlenmektedir. Bu açılardan yazıldığı dönemde ve sonrasında farklı Türk muhitlerinde oluşturulan inşa metinlerinin anlaşılmasına ihtiva ettiği terminolojiyle de katkı sağlayan kaynak metinlerden birisi de *Hamsetü'l-Mütehayyirin* (1492/1493 veya 1495/1496)[1] adlı eserdir. Ali Şir Nevayi'nin hocası ve yakın dostu Molla Cami (Abdurrahman Cami 1414-1492) için yazdığı bu eserin giriş kısmında öncelikle kuracağı metnin planı teorik olarak tasarlanmış, metnin düzenini oluşturan bölümler tespit edilmiş, terminolojik adlandırmalar ve tanımları yapılmıştır. Doğu Türkçesiyle yazılan metnin ilgili satırları şöyledir: *Çün bu risāle ḫayālġa kildi* ***bināsın bir muḳaddime ve üç maḳāle ve bir ḫātimeġa ḳoyuldı****... Muḳaddime alarnıng nesebleri ve velādetleri ve sāyir evḳātlarınıng sülūki ve bu fāḳīr alar ḫıdmetiġa ḳaçan müşerref bolġanım.*

[1] Eserin yazılış tarihi konusundaki ihtilaflar Volin'e dayandırılır: A. Deniz Abik, *ʿAlī Şīr Nevāyī Ḫamsetü'l-Müteḫayyirīn (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 13.

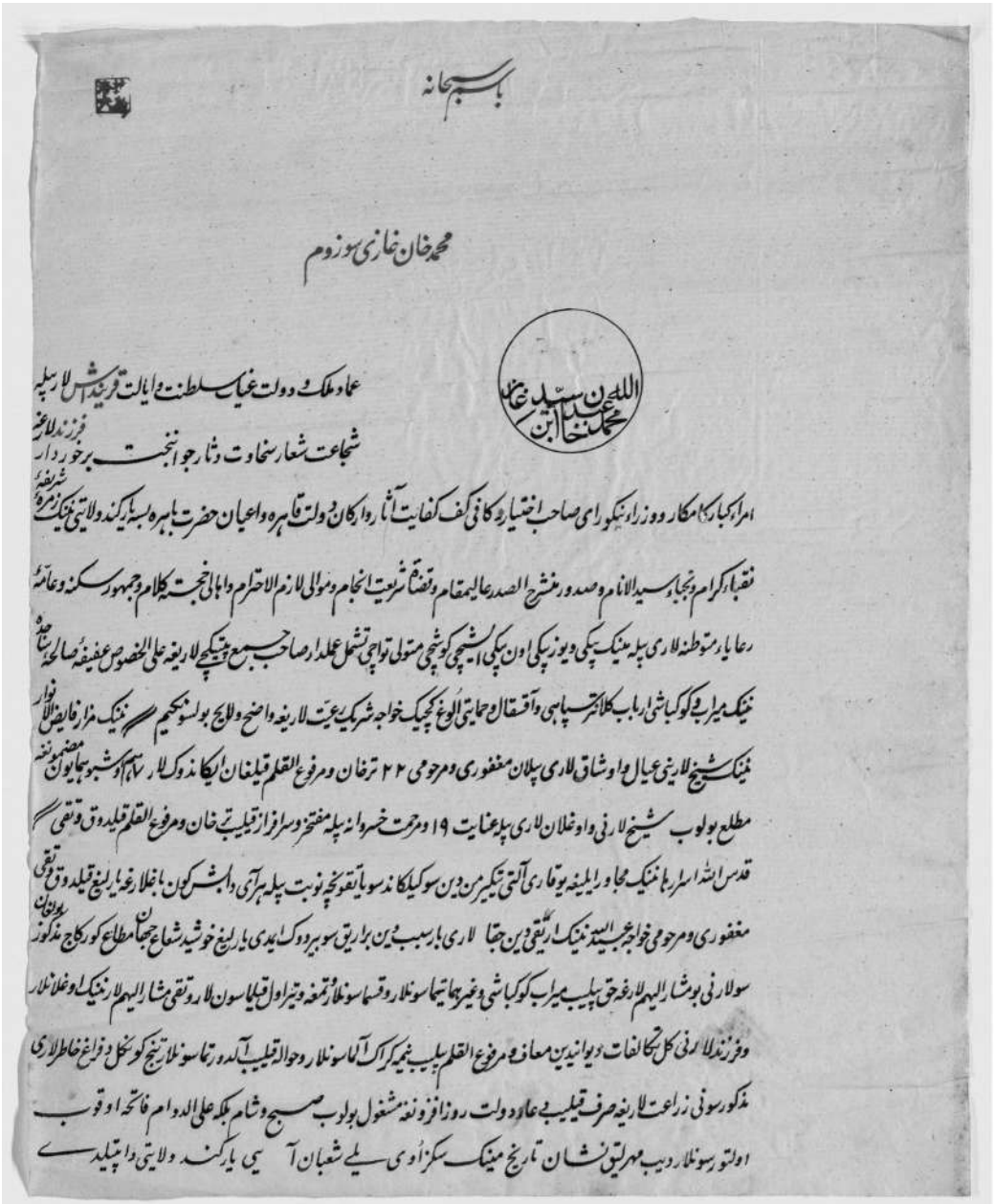
III.1 Belgelerin Dili

Üzerinde çalıştığımız Yarkend Hanlığı ve Hocalar Dönemi'ne ait diplomatik belgeleri kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

1. *Muhammed Han'ın Tarhanlık Yarlığı* (1008/1599)
2. *Şucauddin Ahmed Han'ın Soyurgal Yarlığı* (1018/1609)
3. *Sultan Mahmud Han'ın Soyurgal Yarlığı* (1038/1628)
4. *Abdullah Han'ın Soyurgal Yarlığı* (1050/640)
5. *Yolbars Han'ın Soyurgal Yarlığı* (1073/1662)
6. *Muhammed İsmail Han'ın Soyurgal Yarlığı* (1088/1677)
7. *Hace Yakub'un İnayetnamesi* (1155/1742)

Bu kronolojiye göre en erken tarihli belge XVI. asrın sonuna, en geç tarihli belge ise XVIII. asra tarihlenirken belgelerin çoğunluğu XVII. asra aittir. Bu asırlar Doğu Türk yazı dilinin tarihsel dönemlendirme çalışmalarında "klasik sonrası devre" tekabül etmektedir. Literatürde Armin Vambery'nin *Çagataischen Sprachstudien* (1867) çalışmasından itibaren "Çağatayca" veya "Çağatay Türkçesi" adıyla yaygınlaşan bu tarihî Türk yazı dili, dil coğrafyası açısından "Maveraünnehir, Horasan, Fergana, Doğu Türkistan; özellikle Orta ve Yeni Çağ'ın Doğu'daki önemli kültür merkezlerinden Semerkand, Buhara, Herat, Hive, Hokand ve Kâşgar'da; Karadeniz'in kuzeyinde Kazan ve Kırım'da; Babürlüler döneminde Hindistan'da ve hatta yer yer Osmanlı coğrafyasında" (Bodrogligeti 2001: 1) XV-XX. asırlar arasında etkin olmuş ve daha sonra yerini çağdaş Türk lehçelerinden Özbekçe ve Yeni Uygurcaya bırakmıştır. Böylesine asırlık (5 asır) bir yazı diliyle vücuda getirilmiş onca dil yadigârını filolojik bakımdan layıkıyla inceleyebilmek ve araştırmacılara kolaylık sağlayabilmek adına o yazı dilini kendi içinde öncelikle dönemlendirmek ve metinleri kendi içinde içerik ve türlerine göre tasnif etmek tarihsel dilbilim alanında en iyi metotlardan birisidir. Bu nedenle de Doğu Türk yazı dili için János Eckmann'ın (1966: 9-10) "1. Klasik Öncesi Devir (15. asır başlarından Nevayi'nin ilk divanını tertibine kadar), 2. Klasik Devir (1465-1600), 3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921)" biçiminde geliştirdiği tasnifi Türkolojide yaygınlık kazanmıştır. Eckmann (1966: 10) tarafından "Bir taraftan Nevayi'nin dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri" şeklinde izah edilen klasik sonrası devir içinde sadece Özbek unsurlarını değil, metinlerin yazıldıkları bölgeye veya kültür merkezine göre ağırlığı değişmekle birlikte Uygurca, Türkmence ve Azerbaycan Türkçesi gibi o dönem için mahalli olan

Muhammed Han'ın Tarhanlık Yarlığı (1008/1599)

Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi MS Turk 70 Document 7 (seq. 11)

IV.1 Muhammed Han'ın Tarhanlık Yarlığı (1008/1599)

Yarlık, Yarkend hanlarından Muhammed Han (1591-1609)[2] tarafından bölgedeki din adamları arasında yer alan şeyhlere verilen bir tarhanlık yarlığı olup Harvard Üniversitesi koleksiyonundaki yarlıklar arasında en eski tarihli belgedir. Hicri Şaban 1008 (Şubat/Mart 1599) yılında, Yarkend'de yazılmıştır.

Belgenin Nüshaları:

a. Harvard Üniversitesi Nüshası: Muhammed Han yarlığı, Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Central Asian Documents: MS Turk 70 Document 7 (seq. 11) numarada kayıtlıdır. Belgenin boyutları 16 x 13 cm'dir[3]. 16 satırdan oluşan belgenin davet (invocatio) satırlarından sonraki iki satır içeri alınmış ve yuvarlak biçimdeki mühür bu alana yerleştirilmiştir. Diğer satırlar daha uzun olup kaligrafik açıdan satır sonlarında yazılanlar yukarı doğru istif edilmiştir. Kâğıt ve mürekkep açısından tahrifata uğramamış olan belge nestalik hatla yazılmıştır[4]. Siyah mürekkebin hâkim olduğu belgede ilk iki satır ve hanın kardeşleri ve çocuklarını (şehzadeler) genel bir adlandırmayla karşılayan 3. ve 4. satırlardaki *karındaş* ve *ferzend* sözcükleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sağ üst köşede bulunan mühürdeki yazı alt kısımda kalan yarım daireyi kaplarken üstteki kısım boş kalmıştır. Muhtemelen bu kısma başka şeylerin yazılacağı ancak mühürdeki yazının tamamlanmadığı anlaşılmaktadır. Mühürde hanın adı *Muḥammed Ḫan ibn ʿAbdu'l-llāh Seyyid Ġāzī* geçmektedir.

b. Lund Üniversitesi Nüshası: Lund Üniversitesi Jarring Prov. 223 numarada kayıtlı belgenin fiziki özellikleri, temin ediliş süreciyle ilgili bazı bilgilere yer verilmiştir. Genel ağ ortamındaki bilgilere göre bu belgenin boyutları 395 x 260 cm'dir[5]. Ayrıca 20. yüzyılın başlarında Keşmir veya Yarkend'de Gustaf Raquette tarafından satın alınan belgenin 1982 yılında Lund Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlanarak Doğu Türkistan El Yazmaları Jarring Koleksiyonu'na dâhil edildiği bilgisi yer almaktadır. 15 satırdan oluşan belgenin davet (invocatio) satırlarında yazılanlar nemden ve muhtemelen kullanılan mürekkebin renginden dolayı siliktir. Bazı harfler seçilebilmektedir. Sonraki

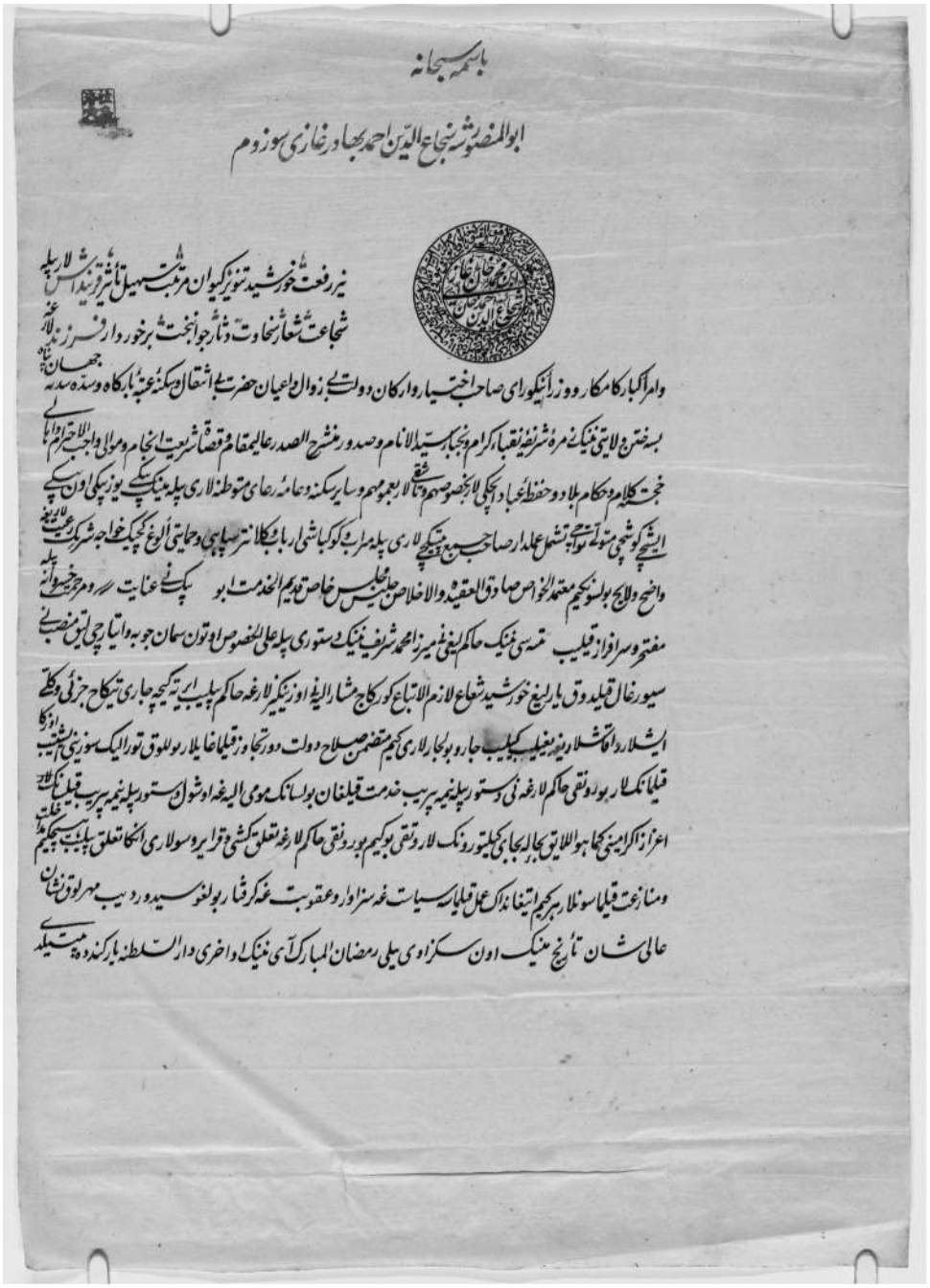
---

[2] Belgelerde adı geçen hükümdarların hanlığın yönetiminde kaldıkları dönemler M. Bilal Çelik'in çalışmasından alınmıştır. M. Bilal Çelik, *age*., 2013, s. 211, 215, 254.

[3] Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi, genel ağ ortamında belgelerin fiziki özellikleri hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Belgelerin boyutları hakkındaki bilgiler, üniversite kütüphanesi ile yapılan yazışma neticesinde elde edilmiştir. 29.04.2020 tarihinde Eser Kopyalama Koordinatörü Mary HAEGERT'in verdiği bilgiler kullanılmıştır. Kendisine teşekkür ediyorum.

[4] Belgelerin her iki nüshasına ait kâğıt, mürekkep, hat, mühür ve tezyinat konusundaki bilgiler için İzmir Demokrasi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları öğretim üyesi Dr. Öğr. Üyesi Sevda EMLAK'a danışılmıştır. Kendisine teşekkür ediyorum.

[5] Doğu Türkistan El Yazmaları Jarring Koleksiyonu'nda bulunan belgelerin fiziki özellikleri ve nasıl elde edildikleri hususunda genel ağ ortamında bazı açıklamalar yapılmıştır.

Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi MS Turk 70 Document 8 (seq. 12 x)

IV.2 Şucauddin Ahmed Han'ın Soyurgal Yarlığı (1018/1609)

Ebu'l-Mansur Şeh Şucauddin Ahmed Bahadır Gazi'ye (1609-1619) ait soyurgal yarlığı; bölgenin "hakimlik" makamıyla birlikte çeşitli mansıpların lütfedildiği Ebu [illegible]? Bek adlı kişi için Hicri Ramazan 1018 (26/27 Aralık 1609) yılında, Yarkend'de yazılmıştır.

Belgenin Nüshaları:

a. Harvard Üniversitesi Nüshası: Şucauddin Ahmed Han yarlığı, Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Central Asian Documents: MS Turk 70 Document 8 (seq. 12) numarada kayıtlıdır. Belgenin boyutları 18 x 13 cm'dir. 16 satırdan oluşan belgenin davet (invocatio) satırlarından sonraki iki satır içeri alınmış ve yuvarlak biçimdeki mühür bu alana yerleştirilmiştir. Diğer satırlar daha uzun olup kaligrafik açıdan satır sonlarında yazılanlar yer yer yukarı doğru istif edilmiştir. Kâğıt ve mürekkep açısından tahrifata uğramamış olan belge nestalik hatla yazılmıştır. Siyah mürekkebin hâkim olduğu belgede ilk iki satır ve hanın kardeşleri ve çocuklarını (şehzadeler) genel bir adlandırmayla karşılayan 3. ve 4. satırdaki *karındaş* ve *ferzend* sözcükleri *siyah-ı tavusi* denilen yeşile yakın olan siyah bir mürekkeple yazılmıştır. Siyah mürekkep ve celi sülüs hatla yazılan mührün göbeğinde siyah dallı yapraklar ve tirfiller yer almaktadır. Gelişigüzel yapılan bitkisel süsleme kompozisyonun doluluk boşluk oranına göre tezyin edilmiştir. Mührün tezyinatlı göbek kısmında hanın adı *Şucāʿü'd-dīn Aḥmed Ḫan İbn Muḥammed Ḫan Ġāzī* yer alırken etrafına "Ayet-el-Kürsi" (Kur'an, II/255) olarak bilinen ayetler yazılmıştır.

b. Lund Üniversitesi Nüshası: Lund Üniversitesi Jarring Prov. 221 numarada kayıtlı belgenin boyutları 465 x 305 cm'dir. 20. yüzyılın başlarında Keşmir veya Yarkend'de Gustaf Raquette tarafından satın alınan belgenin 1982 yılında Lund Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlandığı belirtilmektedir. 12 satırdan oluşan belgenin davet (invocatio) satırından sonraki iki satır içeri alınmış ve muhtemelen bu alan mühür için boş bırakılmıştır. Diğer satırlar daha uzun olup kaligrafik açıdan satır sonlarında yazılanlar yukarı doğru istif edilmiştir. Nohudi renkteki kâğıdın üst kısmında, sağ ve sol kenarlarında yıpranma, leke ve kesikler mevcuttur. Talik hatla yazılmıştır. Siyah mürekkebin kullanıldığı belgede ilk satır ve hanın kardeşleri ve çocuklarını (şehzadeler) genel bir adlandırmayla karşılayan 2. ve 3. satırdaki *karındaş* ve *ferzend* sözcükleri sarı renkte mürekkeple yazılmıştır. Yuvarlak olan mühür; belgenin alt kısmına doğru, sondan 3. ve 4. satırların üzerinde, sola yakın hizada bulunmaktadır. Mürekkebi silik, celi sülüs hatla yazılan mührün ortasında hanın adı *Şucāʿü'd-dīn Aḥmed Ḫan İbn Muḥammed Ḫan Ġāzī* yer alırken etrafına "Ayet-el-Kürsi" (Kur'an, II/255) olarak bilinen ayetler yazılmıştır.

Yarlığın resmî yazışma protokolüne göre yazılma düzeni veya planı şu şekildedir:

➢ **alıḳçı salıḳçı** ([سالیقجی] [**آلیقجی**] **alıḳçı** <*alıḳ*+*çı* <**al-ᵘġ* ‘alacak; vergi’ +*çı;* **salıḳçı** <*salıḳ*+*çı* <*sal-ᵘġ* “vergi, harç” +*çı*) “Vergi toplayan memur, vergi tahsildarı” (VII/11).

Be-şarṭ ol-ki, müşārü’n-ileyh hem yaŋı çıḳan mezheb ve bidʿat işlerġa ʿamel ḳılmay; sipāhī, (11) ***alıḳçı salıḳçı****-larġa tola iḫtilāṭ ḳılıp* (VII/10-11).

Hace Yakub’un İnayetnamesi’nde bir kez geçen *alıḳçı salıḳçı* (VII/11) çift sözünün, Yarkend Hanlığının iktisadi düzeni içinde birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Doğu Türk yazı dilinin ardıllarından gerek Yeni Uygur Türkçesinde *éliḳ-séliḳ* “vergi” (Necip 2008: 125) gerekse Özbek Türkçesinde *alik-salik* “pul, mablağ; nalog” (ÖTİL II: 66) görülen bu çift söz, sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanım alanına da işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bu nedenle de inayetnamede geçen bu iki sözcük, Türk vergi terminolojisi içinde öbek hâlinde bir terim olarak değerlendirilmelidir.

Timürlüler döneminde 780/1378-1379 tarihli Emir Timür Muhammed Bahadur Han’ın hükm-i hümayununda *alıġdār* terimi “vergi toplayan memur” anlamında geçmektedir: “*Udayçılar ve ilçiler ve yolçılar ve ḳuşçılar ve tamām* ***alıġdār*** *ve cemīʿ taḥṣīldārlar ve ṣāḥib-daḫllarge dāru’s-salṭana-i vilāyet-i ḫᵛārezmde ḥavāle-gerdürler*” (Asqarova 2015: 19). Bu tarihî belgedeki kayıtla birlikte *alıġ* sözcüğünün “vergi” anlamında en azından XIV. asırdan itibaren Doğu Türkçesinde terim anlamı kazandığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Hatta “vergi toplayan görevli” anlamında *alıġ* sözcüğüne Farsça *-dār* “sahip olan” eki getirilerek dile yeni bir terim daha kazandırılmıştır. Daha sonraki kayıtlar ise bu terimin tamamen Türkçe söz yapımı yoluyla *alıḳçı* biçiminde türetildiğini göstermektedir. Böylelikle Doğu Türkçesinin söz varlığı içinde Türkçe ve Farsça türetilen *alıġdār* ile Türkçe *alıḳçı* terimleri yan yana görülebilmektedir.

Tarihî Türk yazı dillerinde doğrudan tanıklanamayan *alıḳçı* (<**al-ᵘġ* ‘alacak; vergi’ +*çı*); Doğu Türk yazı dilinde *alıġ* ~ *alıḳ* “alma, alış” (Kaçalin 2011: 138) biçiminde değişkeleri olan sözcüğe “meslek mensubu veya bir işi sürekli yapan” anlamında adlar türeten *+çI* ekinin (Gabain 1988: 43, Eckmann 1966: 53-54, §25/5, Erdal 1991: 92) getirilmesi sonucu türetilmiştir. Doğu Türk yazı dili alanında *alıġ* ~ *alıḳ* ~ *aluḳ* biçiminde değişkeleri olan sözcüğün Türk vergi terminolojisinde teknik bir terim olarak kullanımı hakkında *aluḳ* maddesinde gerekli açıklamalar yapılmıştır (bk. **aluḳ** ([آلوق] <*al-ᵘḳ* <*Doğu T. al-ᵘġ* <*al-ᵘġ*).

Tarihî ve çağdaş Türklük sahalarında *salıġ* ~ *salıḳ* sözcüğünün geniş bir anlam alanı olduğunu tanıklayarak ortaya koyan Melek Özyetgin’e (geniş bilgi

GRAMATİKAL DİZİN

Sıra: a b c ç d e/ė f g/ġ h/ḥ/ẖ ı i k/ḳ l m n/ŋ o ö p r s/ṣ/ş ş t/ṭ u ü v y z/ẕ/ż/ẓ

A / Ā / ʻA / ʻĀ

aʿālī (<Ar.) büyükler, yüceler

a.- i rūz-gār VII/4

[=1]

ābā (<Ar.) ata, ecdat

ā.- yı kirām VII/7

[=1]

ʿadīl (<Ar.) itidalli, uyumlu

ʿa.ü'l-bedr VI/3

[=1]

āferīde (<Far.) I. yaratılan(lar)

ā. III/22

hīç ā. VI/16

II. oluşma, meydana gelme

ā.- i müzāḥim ve müteʿarrıż bolup III/24

[=3]

ʿafīfe (<Ar.) iffetli, namuslu

ʿa.- i ṣāliḥa-i sācide I/7

[=1]

ahālī (<Ar.) ehiller, ehil sahibi; âlimler, ulema

a.- i ḥuccete-i kelām I/6, II/6

ā.- i vācibü'l-iḫtirām VI/7

[=3]

aḥfād (<Ar.) torun

a. istifāde-i nafaḳa-yı a. ḳılsa III/19

[=1]

āḫir (<Ar.; zf.) sonunda

ā. VII/14

[=1]

āḫiret (<Ar.) ahret hayatı, öteki dünya

ā. laʿnet-gerde-i dünyā ve ā. VI/25

[=1]

aḥvāl (<Ar.) durumlar, hâller

a.+ ıġa müşārü'n-ileyhniŋ a. V/14

[=1]

aḫyār (<Ar.) hayırlı kişiler

a. kirām-ı a. VI/11

[=1]

aḳıt- (<ET. *akıt-* ED 81a) (su) akıtmak, su kanalına su vermek

a.- ır su III/19

a.- ur su IV/28

[=2]

ʿaḳīde (<Ar.) iman, inanış

ʿa. ve iḫlāṣını V/12

ʿa. ṣādıḳu'l- ʿa. ve'l- II/9

[=1]

→**ʿaḳīdet**

ʿaḳīdet (<Ar.) iman, inanış

ʿa. ṣādıḳu'l- ʿa. V/11

[=1]

→**ʿaḳīde**

aḳ-saḳal (Doğu T. *aḳ saḳallı* "oymak büyüklerine verilen ad" Ölmez 1996: 150; YUyg. *ak sakal* "toplumun büyüğü, lideri; ak sakallı, beyaz sakal" Necip 2008: 337) ihtiyarlar, yaşlılar; toplumun ileri gelenleri, kanaat önderleri; Yarkend Hanlığı döneminde taşra teşlikatına bağlı idari görevleri bulunan toplumsal bir zümre

a. ve ḳara saḳal V/10

a. I/8

[=2]

al- (<ET. *al-* ED 124b) almak

a.- ġan III/20, III/21

a.- ıp VI/20

1. İsim Çekimi

1.1. Çokluk Eki

+lar/+ler

bāġ**+lar** IV/13

ḳarındaş**+lar** I/3, II/3, III/4, IV/3, V/4, VI/5

kökbaşı**+lar** III/20, III/21

mīr-āb**+lar** III/20, III/21

mülāzım**+lar** V/7

oġlan**+lar** I/13

taşḳı**+lar** II/7

içki**+ler** II/7

kişi**+ler** VI/17, VI/20, VI/25

raʿiyyet**+ler** III/21

[=19]

+larnıŋ/+lerniŋ: İlgi durumu ekiyle kullanımı

Ġalça**+larnıŋ** IV/22

Moġul**+larnıŋ** IV/22

müşārü'n-ileyhum**+larnıŋ** I/13 [*müşārü'n-ileyhumlarnı* B/13]

yarlıġ**+larnıŋ** III/11

Baba Ḫācī**+lerniŋ** IV/12

Ḫʷāce**+lerniŋ** IV/20

Ḳāżī**+lerniŋ** IV/14

şwġāzī**+lerniŋ** IV/22

yer**+lerniŋ** IV/15

[=10]

+larnı/+lerni: Yükleme durumu ekiyle kullanımı

su**+larnı** I/13

ferzend**+lerni** I/14

kişi**+lerni** VI/13, VI/25

şeyḫ**+lerni** I/9, I/10

yer**+lerni** III/10, III/12, III/18, VI/17 VI/19

[=11]

+larġa/+lerġa Yönelme durumu ekiyle kullanımı

bāġ**+larġa** I/11

salıḳçı**+larġa** VII/11

müşārü'n-ileyhum**+larġa** I/13

ferzend**+lerġa** I/4, II/4, III/5, IV/4, V/5, VI/6

gürünçī**+lerġa** IV/13

ḥākim**+lerġa** II/13, II/14

iş**+lerġa** VII/10

kişi**+lerġa** VI/20 [*kişilerge* B/18]

[=11]

+lerde: Bulunma durumu ekiyle kullanımı

iş**+lerde** II/12

[=1]

+lardın/+lerdin: Ayrılma durumu ekiyle kullanımı

mīrāş-ḫōr**+lardın** III/21

teklīfāt**+lardın** V/19

kėmeçi**+lerdin** III/20

[=3]

1.2. İyelik Ekleri

$^{+ū}$m 1. teklik kişi iyelik eki

söz**+^{ū}m** I/2, II/2, III/3, IV/2, V/3, VI/2

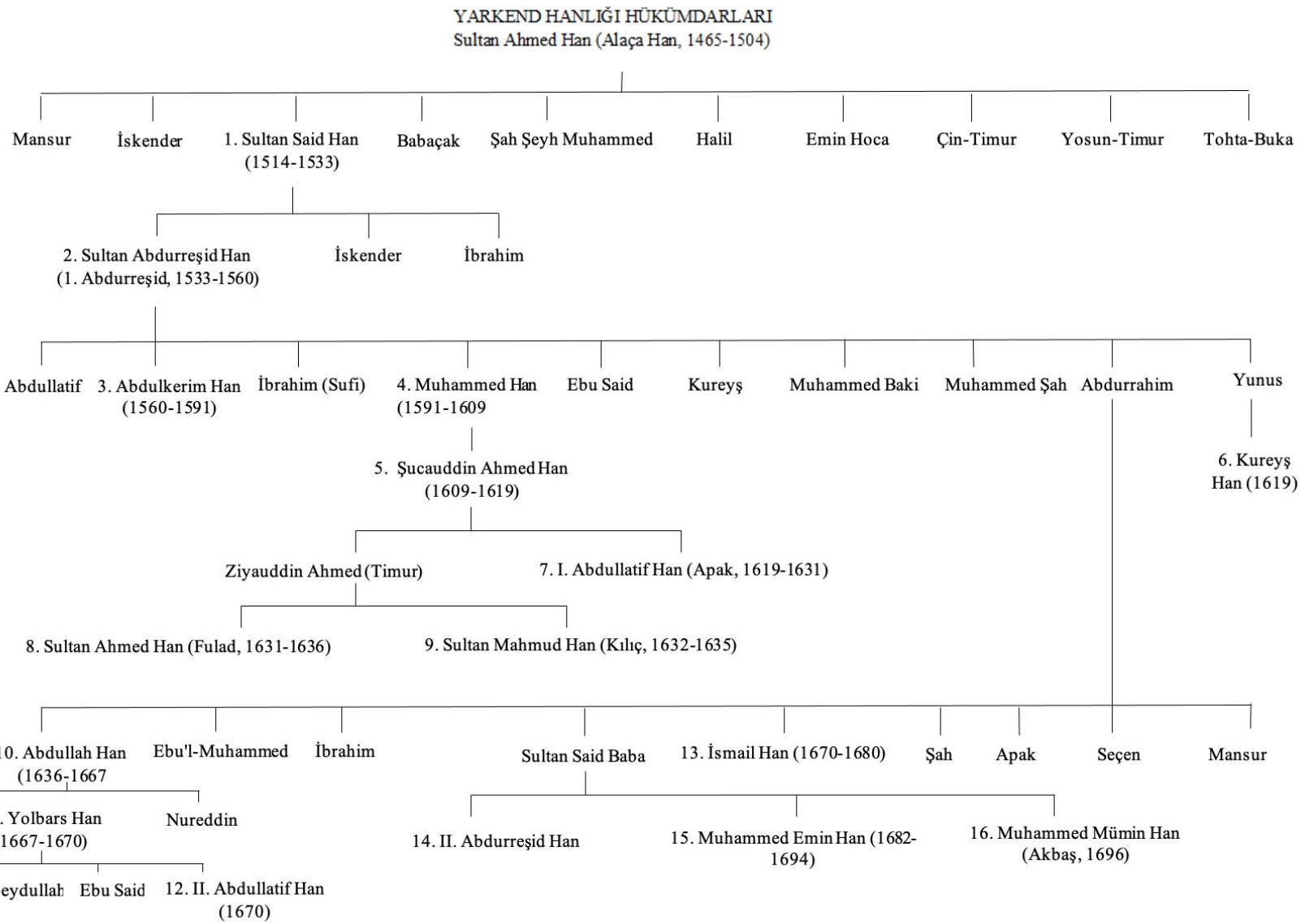
[=6]

+ı/+i/+sı 3. teklik kişi iyelik eki

Asya kıtasının tam merkezindeki 1.828.400 km²lik alanda, tarihî İpek Yolu'nun güzergahında Kâşgar, Yarkend, Hoten gibi kültür merkezleriyle bilinen Doğu Türkistan bölgesinin "Yeni Çingislileri" olan Sultan Said Han'ın (1487-1533) kurduğu Yarkend Hanlığı (1514-1696) ve siyasi ardılları Hocalar Dönemi'ne (1696-1762) ait Harvard Üniversitesindeki koleksiyonda yer alan ve şimdiye kadar üzerinde inceleme yapılmayan yedi tarihî belge; yazmabilim, paleografya ve diplomatik biliminin sunduğu metotlar çerçevesinde incelenmiş ve belgelerin sonradan ulaşılan Lund Üniversitesindeki nüshaları da eklenerek karşılaştırmalı metin çalışması metoduyla bu yarlık ve inayetnameler deşifre edilip söz varlığı ortaya konulmuştur. Özellikle Yarkend Hanlığı çalışmalarının sınırlı oluşu dikkate alınınca Türkoloji alanına kazandırılan bu çalışmanın küçük de olsa alana katkı sağlayacağı aşikardır.

Bu sınırlı sayıda belgenin yer aldığı koleksiyonda şekil, içerik, veriliş amacı/sebebi ve üslup yönünden beş *soyurgal yarlığı*, bir *tarhanlık yarlığı*, bir *inayetname* tespit edilmiştir. Bu küçük koleksiyonlardan hareket ederek Doğu Türklüğünün resmî ve hususi yazışma literatürünün bir bütün olarak ileride ele alınabilmesine basamak teşkil edecek prototip bir metot ortaya konmuştur. Bu metot doğrultusunda resmî yazışma protokolüne dayalı belgelerin metin düzeninin "mukaddime (giriş protokolü)", "muhteva (bağlam)" ve *hatime* "(kapanış protokolü)" olmak üzere üç ana bölümden; her birinin ise şu alt bölümlerden oluştuğu tespit edilmiştir: **Mukaddime**: "davet", "unvan", "elkap", "selamlama". **Muhteva**: "nakil/iblağ", "emir/hüküm/talep", "tekit/tehdit/lanet". **Hatime**: "tarih", "yer", "mühür".

Filolojik açıdan da zengin bir malzeme ihtiva eden bu tarihî belgeler Doğu Türk yazı dilinin klasik sonrası dönemine tekabül etmektedir. Özellikle Doğu Türkçesinde XVII. asırdan başlamak üzere giderek artan ve "mahalli" diye tanımlanabilecek bazı fonetik, morfolojik ve leksik hususiyetler görülebilmektedir. Üzerinde çalışılan yedi belgede bazı mahalli dil unsurlarıyla karşılaşılsa da esas olarak resmî yazı dilinin devam ettirildiği ölçünlü bir dilin varlığı dikkat çekmektedir. Yazışmalardaki bu dilsel tutuculuk, belgelerin her birinin resmî ve hukuki hüviyetleriyle izah edilebilir. Nitekim 795 sözcükten sadece yedisinin "mahalli" olduğu ve bu sözcüklerin ise daha çok günümüz Uygur Türkçesinde kullanıldıkları tespit edilmiştir. Bunların da genellikle arazi ve su kanallarının sınırlarının çizildiği bölgenin yeryüzü şekillerine verilen *alġa, örek, tirgen, tuma, üçmelik* gibi mahalli adlandırmalarla ilgili olduğu görülmektedir. Sadece leksik bakımdan değil fonetik ve morfolojik olarak görülen sı-

YARKEND HANLIĞI HÜKÜMDARLARI
Sultan Ahmed Han (Alaça Han, 1465-1504)
Mansur
İskender
1. Sultan Said Han (1514-1533)
Babaçak
Şah Şeyh Muhammed
Halil
Emin Hoca
Çin-Timur
Yosun-Timur
Tohta-Buka
2. Sultan Abdurreşid Han (1. Abdurreşid, 1533-1560)
İskender
İbrahim
Abdullatif
3. Abdulkerim Han (1560-1591)
İbrahim (Sufi)
4. Muhammed Han (1591-1609
Ebu Said
Kureyş
Muhammed Baki
Muhammed Şah
Abdurrahim
Yunus
5. Şucauddin Ahmed Han (1609-1619)
6. Kureyş Han (1619)
Ziyauddin Ahmed (Timur)
7. I. Abdullatif Han (Apak, 1619-1631)
8. Sultan Ahmed Han (Fulad, 1631-1636)
9. Sultan Mahmud Han (Kılıç, 1632-1635)
10. Abdullah Han (1636-1667
Ebu'l-Muhammed
İbrahim
Sultan Said Baba
13. İsmail Han (1670-1680)
Şah
Apak
Seçen
Mansur
11. Yolbars Han (1667-1670)
Nureddin
14. II. Abdurreşid Han
15. Muhammed Emin Han (1682-1694)
16. Muhammed Mümin Han (Akbaş, 1696)
Ubeydullah
Ebu Said
12. II. Abdullatif Han (1670)